

RECENZE

Návrat „zapomenutého“ jména: příběh Arnolda Azrikana

AZRIKAN, Dina i Dmitrij. Arnol'd Azrikan: romans dlja dramatičeskogo tenora = Arnold Azrikan: romance for a dramatic tenor. Highland Park: Dina and Dmitry Azrikan, 2006. 254 s. ISBN 0-615-13263-4, 978-0-615-13263-1.

AZRIKAN, Dina. Arnol'd Azrikan. Časť II. Vozvraščeniye na avanscenu = Arnold Azrikan. Part II. Curtain Call. Highland Park: Dina and Dmitry Azrikan, 2012. 109 s. ISBN 978-0-615-50775-0.

Knihy paměti

Na území celého bývalého Sovětského svazu vycházejí od počátku devadesátých let minulého století regionální *Knihy paměti obětí politických represí* obsahující stručné biografické údaje o popravených, deportovaných do pracovních táborů i jinak perzekuovaných osobách v letech 1921–1985. Tyto knihy jsou však vydávány v malých nákladech (od 100 do 1000 výtisků), do běžného prodeje se většinou nedostanou a kompletně se nenacházejí ani ve fondech hlavních knihoven někdejších sovětských republik¹.

Občanské hnutí *Memorial*² začalo proto na základě těchto knižních údajů o stalinských martyriích, doplněných svědectvími z jiných pramenů, vytvářet v roce 1998 jednotnou informační bázi obětí politického teroru³. Jejím hlavním cílem, jak *Memorial* na své internetové stránce uvádí, je uchovat svědectví o obětech represí a jejich potomkům – pro něž zprávy o odsouzeném členu rodiny končivaly oznámením rozsudku o deportaci do vězeňského zařízení s poznámkou „bez práva korespondence“ – pomocí rekonstruovat pohnutou rodinnou historii.

Internetový seznam *Obětí politického teroru v SSSR* představuje tři základní kategorie masových represí. První kategorie, zahrnující široké období let 1921–1985, uvádí jména politických vězňů zatčených orgány státní bezpečnosti a soudními či kvazisoudními instancemi odsouzených k trestu smrti nebo trestu odnětí svobody s odesláním do pracovních táborů, vězení či vyhnanství. Rolníci, již se stali oběťmi politicky motivovaných vražd, či byli násilně přesídlováni ze svých domovů a ožebračováni v stalinském programu *likvidace kulaků jako třídy* (nejmasovější byly tyto represe v letech 1930–1933), jsou zahrnuti do druhé kategorie obětí. Do třetí kategorie obětí politických represí jsou zařazeny celé národy, deportované z míst jejich tradičního osídlení na Sibiř, do Střední Asie a Kazachstánu. Nejtragičtějším bylo období válečných let 1941–1945, kdy byly jednotlivé národy přesídlovány ať již „preventivně“, z důvodu možného spojení s nepřitelem (Němci, Korejci, Řekové, Maďaři, Italové, Rumuni), či na základě obvinění ze

¹ Některé oblastní *Knihy paměti* jsou ve fondu Národní knihovna ČR-Slovanské knihovny.

² www.memorial.ru

³ <http://lists.memo.ru>

spolupráce s nacisty během okupace (krymští Tataři, Kalmykové, kavkazské národy). Celkový rozsah represí ze strany sovětských orgánů byl však daleko širší, než bylo možno zahrnout do uvedených kategorií; je rovněž velmi obtížné stanovit přesný počet obětí sovětského režimu. *Memorial* přiznává, že jeho databáze osob, které se staly obětmi represí, zdaleka není úplná, odhadem se dosud podařilo shromáždit údaje jen o pětině z celkového počtu obětí.

Recenzovaná dvojdílná biografie⁴, jejíž část vznikla díky iniciativě *Memorialu*, je příspěvkem k pochopení historie sovětské kulturní scény se všemi jejími koncepčními změnami a zvraty, jež byly odrazem místní politiky. Biografie, doprovázená cennými fotografiemi, podává svědectví o uměleckém i osobním životě výjimečně talentovaného operního pěvce Arnolda Azrikana (1906–1976). Vypovídá o situaci umělecké komunity v sovětském Rusku a Ukrajině od dvacátých do sedmdesátých let minulého století, ale i o typicky tragickém osudu rusko-ukrajinské židovské rodiny, postižené jak stalinskými, tak nacistickými represemi.

Romance pro dramatický tenor

Autory první části dvojjazyčného, rusko-anglického vzpomínkového vyprávění o svém otci jsou Dina a Dmitrij Azrikanovi, původním povoláním filoložka a umělecký designer, kteří v devadesátých letech přesídlili z Ruska do Spojených států amerických.

Dina Azrikanová (narozena r. 1945), absolventka Filologické fakulty Moskevské univerzity, jež donedávna působila v hudebním oddělení knihovny Northwesternské univerzity v Evanstonu ve státě Illinois, je autorkou nejrozsáhlejší a současně nejemotivnější části knihy (*Hlas dcery*). Dmitrij Azrikan (narozen r. 1934) doplňuje svoji sestru, narozenou až po válce, především osobními dětskými vzpomínkami z válečného období (*Hlas syna*). V závěrečné části (*Ostatní hlasy*) podávají svědectví o Azrikanově umění jeho současníci – kolegové, přátelé i studenti.

Azrikanovu kariéru sledujeme od roku 1918, kdy jako dvanáctiletý zpívá ve sboru v rodné Oděse. Ve zdejších Domě umělců ho za krátký sólový part stihl ještě před svou emigrací pochválit legendární pěvec, skladatel, herec i estrádní umělec Alexandr Vertinskij (1889–1957).

V polovině dvacátých let se mladý Arnold dostává do Moskvy, studuje zde na prestižní hudební škole sester Gněsinových⁵, zapojí se do činnosti agitační kulturní skupiny *Modrá blůza*⁶ a kvůli společnému zaujetí pro stejnou dívku se málem stává rivalem Vladimíra Majakovského. Zkomplikované rodinné záležitosti, především závažné matčino onemocnění, ho však vedou k návratu do Oděsy, kde dokončí studium konzervatoře a stává se sólistou místní opery. Posléze získává angažmá v opeře tehdejšího hlavního

⁴ Ve fondu Slovanské knihovny pod signaturami Rb 004494 a Rc 028526 (2. část).

⁵ V roce 1895 založily Jelena, Jevgenija a Marija Gněsinovy proslulou hudební školu, jejíž pokračovatelkou je Ruská hudební akademie Gněsinových, dnes jedna z nejdůležitějších vzdělávacích hudebních institucí Ruské federace.

⁶ *Modrá blůza* (*Sinjava bluza*) jakožto kulturní agitační skupina porevolučního Ruska usilovala o nový, proletářský pohled na umění, především divadelní. Zakladatelem a vůdčí osobností *Modré blůzy* byl Boris Južanin (o setkání s ním ve stalinském pracovním táboře, o Južaninových filozofických a estetických principech i jeho vlivu na Bertolda Brechta píše Varlam Šalamov (ŠALAMOV, Varlam. *Sobranije sočiněnij v četyrech tomach*. T. 2. Moskva: Vagrius, 1998. ISBN 5280031631, s. 249–255.). Ideje kulturní agitky *Modrá blůza* se šířily i do Čech, členy její české odnože byli např. divadelní režisér a dramaturg Jindřich Honzl či básník František Halas.

ukrajinského města, proletářského Charkova, s několikaměsíčním hostováním v operním domě sibiřského Chabarovsku. V roce 1934, kdy se metropolí Ukrajiny stává opět Kyjev, přesídlí sem i Azrikan a zpívá ve zdejším Divadle opery a baletu. Je vysoce ceněn především za roli Othella ve Verdiho opeře a ve „svém Othellovi“ pak na nejrůznějších sovětských scénách bude excelovat až do konce umělecké kariéry.

V červnu 1941 podepisuje Arnold Azrikan smlouvu s Operním divadlem K. S. Stanislavského, přestěhovat se s rodinou do Moskvy však už nestihl. Místo Moskvy ho čeká i s jeho ženou a malým synem strastiplná cesta vlakem do Střední Asie, s nekonečnými přejezdy z místa na místo. Během války zasáhla Azrikana těžká rána. Téměř celou jeho rozvětvenou, rusko-ukrajinsko-židovskou rodinu postříleli nacistické jednotky v okupované Oděse.

Centrem sovětského uměleckého života byla za války Alma-Ata, točily se zde i filmy a v jednom z nich, hudební komedii *Vozdušnyj izvozčik* (u nás se film po válce promítal pod titulem *Na křídlech lásky*), dostal příležitost také Arnold Azrikan, když nazpíval vokální part za herce v jedné z hlavních rolí⁷.

Zřejmě nejúspěšnější Azrikanovo poválečné angažmá probíhalo v dnešním Jekatěrinburgu, v tehdejší Sverdlovském divadle opery a baletu A. V. Lunačarského. Za zcela mimořádné ztvárnění role Othella získává Azrikan v roce 1946 Stalinovu cenu druhého stupně.

Jekatěrinburg měl ve čtyřicátých letech zvláštní postavení. Společně s přesunem průmyslové produkce počátkem války sem přesídlila vysoce erudovaná technická inteligence, jež spolu s humanitními vzdělanci tvořila vybrané a vděčné publikum hudebních a divadelních představení. Po válce navíc dodali uralskému městu *velkosvětský odér* zde soustředění důvěřiví repatrianti z Šanghaje a Charbinu⁸, mezi nimiž byli vynikající hudebníci, kteří alespoň na čas mohli doplnit orchestr tamější opery. „V ponurém městě se objevily syté barvy, od ucha k uchu šly zvěsti o jakémsi sotva představitelném životě a neuvěřitelných osudech. Ukázalo se, že ve světě jsou i Rusové, nejenom Sověti... Samozřejmě že mnozí z navrátilců byli velmi brzy odesláni tam, kam patří a dírka v železné oponě se tak bezpečně zacelila,“ píše Dmitrij Azrikan ve vzpomínkách na těsně poválečnou dobu (s. 144).

Po úspěšném uralském angažmá, které ukončil v roce 1951, získává Arnold Azrikan dlouhodobé smlouvy s operními scénami Oděsy, Baku a Kišineva. V Divadle opery a baletu v Baku dostane v roce 1956 příležitost režírovat Pucciniho *Manon Lescaut*, kde zároveň zpívá roli rytíře des Grieux. Nekonformní umělec Azrikan se uvedením opery dostal v nemilost. *Manon Lescaut* byla, poté, co se vyměnilo vedení divadla, označena za morálně závadnou a pro sovětského člověka nevhodnou, její uvádění bylo zastaveno a divadlo zrušilo s Azrikanem smlouvu. Arnold Azrikan pak vystupuje v Kišinevském divadle opery a baletu, v roce 1964 končí kariéru výkonného umělce a své zkušenosti předává studentům kišinevské konzervatoře. Umírá jako sedmdesátiletý v Moskvě v roce 1976.

⁷ Film *Vozdušnyj izvozčik* (1943) režíroval Herbert Rappaport (1908–1983; narozen ve Vídni v židovské intelektuální rodině, jež do rakouské metropole přesídlila ze Lvova. Začínající úspěšný hollywoodský režisér s výrazně levicovými názory byl do Sovětského svazu pozván v roce 1935 a zůstal zde do konce svého života. Hudba hraje v Rappaportově díle důležitou roli, jeho nejproslulejším filmem je adaptace Šostakovičovy opery *Čerjomuški*).

⁸ V důsledku první emigrantské vlny po sovětské revoluci v r. 1917 žila mezi dvěma světovými válkami v čínské Šanghaji a Charbinu početná ruská diaspora. Po válce se mnozí nechali zlákat sovětskou agitací za „návrat do vlasti“; většina z nich byla po příjezdu odsouzena a deportována do sibiřských pracovních táborů.

Návrat na scénu

Autorkou druhého dílu biografie, původně neplánovaného, je Dina Azrikanová. Když v roce 2006 rozesílala partnerským knihovnám informaci o vydání knihy vzpomínek o Arnoldu Azrikanovi, netušila, že za pár let objeví nový, pro ni neznámý údaj z otcova života, jenž jí podnítl k rozšíření životopisného dokumentu.

Přímým podnětem byl údaj o Arnoldu Azrikanovi v *Knize paměti Chabarovského kraje* na webové stránce *Memorialu*, na který autorka v červenci roku 2008 náhodně klikla⁹. Objevila se před ní dosud utajená epizoda z otcova života a své doslova detektivní pátrání po ní popisuje v kapitole *Nad propastí*.

Autorka do detailů seznamuje se složitým administrativním procesem, jímž se jí nakonec za pomoci *Memorialu* podařilo získat veškeré dokumenty týkající se otcova zadržení, a to včetně jeho písemné výpovědi učiněné ve vazbě. Arnold Azrikan byl podle paragrafu 58-10 Trestního zákona RSFSR¹⁰ obviněn z toho, že „šířil zvěsti, namířené proti sovětské moci a prováděl protisovětskou agitaci mezi pracovníky hudebního divadla“. Podle Azrikanovy výpovědi, jež je součástí vyšetřovacího spisu, šlo o to, že pěvec, který do Chabarovského hudebního divadla přijel hostovat, mezi svými novými kolegy zorganizoval protest proti nevyhovujícím a zdraví i hlasové dispoziice ohrožujícím podmínkám v nevytápěném divadle.

V archivní informaci zarazil autorku údaj o otcově národnosti, uvedené jako ukrajinská. „Pátý bod otcova sovětského osobního průkazu vždy nelitostně potvrzoval jeho etnický původ: Žid. Svou národnost nikdy neskrýval. V průběhu celé jeho dlouhé tvůrčí kariéry mu nejednou navrhovali vstup do strany, aby tím vyvážil ‚potupný‘ pátý bod, ale vždy odmítl,“ uvádí Dina Azrikanová. Uvažuje o tom, že ‚omylem‘ v zápisu národnosti mohl otci prokázat službu „... jeden z těch čekistů, kteří po večerech zaplňovali první řady divadel a koncertních sálů. Vášnivě zaujetí příslušníků NKVD¹¹ pro krásy uměleckého světa bylo všeobecně známé...“¹² (s. 13).

Arnold Azrikan byl z vazby propuštěn pro „neprokázanost obvinění“, policejní záznam však přesto ovlivnil jeho další uměleckou kariéru. Údaj o něm pomohl objasnit autorce vzpomínek mlhavá místa v otcově životě, o kterých rodiče před svými dětmi nikdy nemluvili. Znovu se jí vybavily detaily z dětství, otcova často přerušovaná kariéra, stěhování, střídání divadel i šepotem zastírané úryvky rozhovorů rodičů. Vybavila se jí i pozdější matčina vzpomínka na rok 1941, kdy otec vyskakoval z postele při sebe-menším nočním šumu a sahal po balíčku se suchary připraveném pro případ nočního zatčení poté, co byl uvězněn Mychajlo Donec¹³, jeho přítel a oblíbený pěvecký partner.

⁹ **Азрикан Арнольд Григорьевич.** Родился в 1906 г., г. Одессы; украинец; Артист театра. Проживал: г. Хабаровск. СПО ПП ОГПУ 6 февраля 1933 г. Приговорен: Пп ОГПУ 9 февраля 1933 г., обв.: по ст. 58-10 УК РСФСР. Приговор: уголовное дело прекращено, из-под стражи освобожден. *Источник: Книга памяти Хабаровского края.* Dostupný z WWW: <http://lists.memo.ru/index1.htm>.

¹⁰ Jednalo se o obávaný a často zneužívaný paragraf 58-10 Trestního zákona RSFSR z roku 1927, který postihoval špionáž a kontrarevoluční činnost; nejnižší trestní sazba představovala odnětí svobody v trvání 3 let, nejvyšší pak trest smrti.

¹¹ NKVD (Narodnyj komissariat vnutrennich del, česky Lidový komisariát vnitřních věcí) byl sovětským centrálním orgánem pro otázky vnitřní bezpečnosti, rozvědky a kontrarozvědky.

¹² Latentní antisemitismus byl v SSSR stále přítomný, k nejrozsáhlejším antižidovským stalinovským procesům docházelo potom v letech 1948–1953.

¹³ Mychajlo Donec (1883–1941), významný ukrajinský operní pěvec basových partů; obviněn z nacionální úchytky, kontrarevoluční činnosti a špionáže. Během výslechů se k obvinění nikdy nepřiznal; pravděpodobně byl zastřelen bez rozsudku v některém z kyjevských vězení v roce 1941.

Arnold Azrikan byl podle svědectví současníků i dobových recenzí výjimečně talentovaný pěvec se vzácným, sytým dramatickým tenorem. Bezprostředně poválečná Stalinova cena v době, kdy se schylovalo k tvrdému stalinskému tažení proti kosmopolitismu s jasným antisemitským podtónem¹⁴, ho zřejmě uchránila před politickými čistkami. Nikdy však nepřijal nabízené členství v komunistické straně, ani se nevzdal komunikace se svojí sestrou v Chicagu (než ovšem jejich korespondenci zásah KGB definitivně přerušil). Nově objevený údaj o podezření z antisovětské propagandy byl jistě další překážkou Azrikanovy umělecké kariéry. „Chabarovským prohrěškem“ se mu uzavřely, jak soudí autorka knihy, hlavní sovětské operní scény – moskevské Velké divadlo a divadlo Kirova v Leningradě.

„Politicky nekorektní“ umělec nebyl zván do nahrávacích studií; jeho diskografie čítá pouze jednu gramofonovou desku se dvěma ukrajinskými písněmi, nahranou v roce 1937¹⁵, a soundtrack k filmu *Vozdušnyj izvozčik* z roku 1943¹⁶. Gramodeska je dnes raritou, uchovala se pouze ve dvou známých kopiích. Jednu z nich nyní vlastní Dina Azrikanová, která ji získala strastiplnou cestou od soukromého sběratele z Kyjeva (kapitola *Pouť gramofonové desky*), druhá kopie byla nedávno objevena v kyjevském Ústředním filmovém archivu filmových, fotografických a zvukových dokumentů.

V roce 2007 uspořádal jekatěrinburský Dům umělců spolu s tamějším operním domem slavnostní večer na počest Arnolda Azrikana. Tento *Návrat na scénu*, jak připomíná podtitul druhého dílu biografie, doprovázejí stále nově se objevující údaje o Azrikanově uměleckém působení i vzpomínky pamětníků, jak na internetu, tak v tištěných médiích. Mezi nejzajímavější patří zjištění, že Arnold Azrikan se jako jediný operní sólista účastnil první zkoušky ukrajinského televizního vysílání v roce 1939¹⁷.

V hudební kariéře Arnolda Azrikana se odrážely politické zvraty a měnící se koncepte komunistického režimu, od obvinění z antisovětské činnosti a zatčení počátkem třicátých let, přes poválečné ocenění jeho umění Stalinovou cenou, až k částečnému zákazu umělecké činnosti v souvislosti s režirováním Pucciniho *Manon Lescaut* v padesátých letech. Azrikanova biografie, zachycující půlstoletí sovětského uměleckého života, tak přináší nové, cenné poznatky a postřehy k vývoji a rozsahu represivních mechanismů v sovětské kultuře¹⁸.

Mgr. Dagmar Petišková

¹⁴ V čistkách „černých let“ (1948–1953) se v rámci kampaní proti „buržoaznímu nacionalismu“ a „beznárodnímu kosmopolitismu“ dostaly do popředí otevřeně antisemitské motivy.

¹⁵ V roce 1937 se podle Stalinova plánu začala vytvářet gramofonová kolekce národních písní všech sovětských republik. Dvě ukrajinské písně nazpívané A. Azrikanem (*Oj, u poli nyvka a Oj, za hajem, hajem*) vydal gramofonový závod Gramplastrest.

¹⁶ Árii *Vesti la giubba* z Leoncavallovy opery *Komedianti*, již Azrikan ve filmu zpíval, je možno si poslechnout na <http://www.youtube.com/watch?v=7JODEYMCJDs>.

¹⁷ MAŠČENKO, I. H. *Chronika Ukrajins'koho radio i telebačennja v kontekstí svitovoho audiovizual'noho procesu*. Kyjiv: Ukrajina, 2005. ISBN 966-524-212-1, s. 109.

¹⁸ Drastický psychický teror ze strany Stalina a jeho přísluhovačů, prostředím stísněnosti a strachu o holý život, ve kterém tvořili a pracovali sovětští skladatelé i další hudebníci, výstižně popisuje americký hudební kritik Alex Ross v kapitole *Umění strachu: hudba ve Stalinově Rusku* své knihy o hudebních proudech 20. století (ROSS, Alex. *Zbývá jen hluk: naslouchání dvacátému století*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2011. 578 s. Zpř; sv. 25. ISBN 978-80-257-0558-2).